TÜRK TARİHİNDE MİLLİ HÂKİMİYET FİKRİNİN ORTAYA ÇIKIŞI VE TARİHİ GELİŞİMİ

Coming Out and Historical Improvement the Idea of Soveregnity in Turkish History

Fahri MADEN*

Özet

Türk Tarihinde Milli Hâkimiyet fikrinin ortaya çıkışı ve gelişimi çeşitli aşamalardan geçmiştir. Osmanlı Devleti'nin son yıllarında Türk aydınının zihninde yer almaya başlayan "hâkimiyet-i milliye" fikri, Osmanlı Devleti'nin yıkılıp yerine milli bir devlet olarak kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin temel ilkelerinden biri olarak kabul görmüş ve olgunlaşmıştır. Milli Hâkimiyet fikrinin gelişmesinde II. Meşrutiyet dönemi önemli bir kilometre taşıdır. Ancak bu fikir uygulama alanında yer almak için Atatürk faktörüne ihtiyaç duymuştur. Zira Türk siyasi hayatında milli hâkimiyet ilkesini cesaretle ele alan ve savunan Atatürk olmuştur. Atatürk'ün tesis ettiği cumhuriyet rejimi sayesinde yönetimde milli hâkimiyet esasına geçmek mümkün olabilmiştir.

Anahtar Kelimeler*: Milli Hâkimiyet, Milli İrade, II. Meşrutiyet, Anayasa, Cumhuriyet,*

Absract

Coming out the idea of national sovereignity and its improvement have had variety of stages in Turkish history at the last years of Ottoman Empire. Beginning to make on impression on the mind of Turkish İntellectual, the idea of "Sovereignity of National" had recovered and been admited as one of the main Fundamentals of Turkish Republic that been established as a new government instead of demoslished Ottoman Empire. The Second Constitutional Monarchy is an important factor on the improvement of the idea of national sovereignity. However, the idea had needed Atatürk to take a place in the implementation area. He was Atatürk dealing with a courage way and defensing the fundamental of national sovereignity in Turkish political life. It could bu possible to pass the princible of national sovereignity in the administration thanks to the regime of republic that Atatürk founded.

Key Words: *National Sovereignity, National Resolution, The Second Constitutional Monarchy, Constitutional, Republic*

Giriş

Hâkimiyet "egemen olma, hâkimlik, üstünlük, âmirlik" manalarına gelmekte ve "hükmeden ve buyuran üstün gücü" ifade etmek için kullanılmaktadır. Bu açıdan ele alındığında hâkimiyet kavramı "devletin ülke ve milleti üzerindeki otoritesini, toplum hayatına hâkim ve sahip olmasını" (Yalçın, 2003: 1), iç hukukta en üstün kudreti, milletlerarası

* Dr., Tarih Öğretmeni, fahri_maden©hotmail.com

hukukta bağımsız bir gücü anlatmaktadır. Bu itibarla kendinden daha üstün ve yüksek güç tanımama, buyruğunu yürütebilme hâkimiyetin temel vasfıdır. Milli hâkimiyete gelince, "milletin kendi kendini idare etmesi ve kendine hükmedecek heyeti seçmesi" olarak tarif edilmiştir. Bu ise milletin, hâkimiyetin ortaya çıkışını simgeleyen iktidar gücünü devlete vermesi demektir ki; hâkimiyetin bir kişiye, gruba ve çoğunluğa değil, yalnız millete ait olması anlamına gelmektedir (Eroğlu 1990: 449).

Ziya Gökalp milletleşme-milli hâkimiyet ilişkisini "asıl Hâkimiyet-i Milliye olabilmek için millet, kendi mevcudiyetinden haberdar olmalı"dır, şeklinde tespit etmektedir (Gökalp 1977: 108-111). Türk tarihinde Gökalp'in ifadesiyle örtüşen ve milletleşme sürecine paralel olarak gelişen milli hâkimiyet fikrine şahit olunmaktadır. Osmanlı Devleti'nin son yıllarında Türk aydınının zihninde yer almaya başlayan "hâkimiyet-i milliye" fikri, Osmanlı Devleti yıkılıp yerine milli bir devlet olarak kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin temel ilkelerinden biri olarak kabul görmüştür.

Her ne kadar II. Meşrutiyet dönemini "milli hâkimiyet"e geçişte ara dönem, bir ön tecrübe olarak düşünmek mümkünse de çok milletliliği yansıtan mecliste, milli bir yapının olmayışı, her milletin kendine göre milli hâkimiyet anlayışı geliştirmesine sebebiyet vermiştir. Meclis tartışmalarında göreceğimiz gibi hâkimiyet-i milliyenin en şiddetli savunucuları farklı milletlerin mebusları arasından çıkmıştır. Ayrıca II. Meşrutiyet'in ilanında "milli hâkimiyet", "hürriyet" vs. sloganlarla iktidar olan İttihat ve Terakki Fırkası'nın çeşitli iç ve dış tehlikeler karşısında bu ilkeleri askıya alması, hâkimiyetin millete devredilmesi, başka deyişle milletin hâkimiyeti eline alması için İstiklal Harbi yıllarını beklemek gerekmiştir. Nitekim makalemizin ileriki bölümlerinde ele alınacağı üzere ve Atatürk'ün deyimiyle "Millet birlik [yekvücud] olup hâkimiyet esasını ve Türk duygusunu hedef" tutmuş (Afetinan 1999: 40), yalnız Kurtuluş Savaşı kazanılmakla kalınmamış, hâkimiyetin kayıtsız şartsız milletin olduğu ilkesi, anayasada ifade edilerek güvence altına alınmıştır.

Türklerde Hâkimiyet Anlayışı

İlk Türk Devletlerinde hâkimiyetin kaynağı semavî bir nitelik arz ediyordu. Türk düşüncesinde "kut"u yani "siyasi otorite"yi Tanrı veriyor, hâkimiyet Gök'ten alınıyordu. Türk hükümdarına idare etme hakkı Tanrı tarafından bir ilahi lütuf olarak bağışlanmıştı. Bir başka söyleyişle Türk hükümdarı, Tanrı irade ettiği, kendisine kut (hâkimiyet kudreti), ülüğ (nasip ve kısmet) ve yarlıg (Tanrı'nın izni ve kader) verdiği için hükümdardı. Bu

bakımdan Türk kağanı adeta göğün yeryüzündeki temsilcisi gibiydi (Karakaş 1998: 94-95). Bilge Kağan hükümdar oluşunu "Tanrı yarlıg verdiği için özüm tahta oturdum! Dünyanın dört köşesindeki milletleri düzenledim! Yarattım! …" şeklinde anlatmakta (Ögel 1988: 574); Orhun Abideleri'nde Bilge Kağan tanıtılırken "Tanrı izin verdiği için, Tanrı devlet ve ikbal ihsan ettiği için, nasip ve kısmeti olduğu için Hakan olarak tahta çıktı" denilmektedir (Yuvalı 1986: 47).

Bununla birlikte Türklerin hâkimiyetin kaynağını kutsal olarak kabul etmeleri, çağdaşlarından çok farklıydı. Gök'ten gelen hâkimiyet fikri, yönetme gücü ve yetkisi; kağanlara değil, doğrudan doğruya Büdün'e yani millete verilmiş varsayılmaktaydı. Orhun Abideleri'nde Türk Büdününe "gök büdün" denmesinin nedeni de, milletin Gök'ten gelen bu hâkimiyete sahip olduğu anlayışından kaynaklanmaktaydı (Ateş 1992: 127). Kutsal bir biçimde kaynaklanan hâkimiyet hakkı, büdünden kağana bir sözleşme ile aktarılmaktaydı. Yani kağanın hâkimiyeti kutsal olmakla birlikte dolaylı bir hâkimiyetti. Gücü kişiliğinden değil, bulunduğu makamdan ileri geliyordu. Türk devlet başkanı, büdün tarafından, daha doğrusu büdünün ileri gelenlerinin yer aldığı bir kurultay tarafından seçilirdi. Seçilmek için han soyundan olmak gerekirdi. Attila'nın, ailelerinin soyluluğu ile övünen ve güçlerini bu soylu atalarından devraldıklarını hissettirmek çabasında olan kimi Avrupalı kral ve prenslere verdiği ünlü yanıt "benim babam Hun Büdünüdür" olmuştu (Ateş 1992: 128).

Türk hükümdarlarının kurultay tarafından tahta oturtulması, icraatlarıyla ilgili sözler vermeleri, hatta halk tarafından alkışlanarak onay almaları, devlet işlerinde müzakere yapmaları, boyların ve halkın hükümdarın hâkimiyetine ortak olmalarının en açık göstergeleridir. W. Barthold'un "devlet kurmak (il-tutmak) hususu bütün millete isnat olunuyordu. Bu vaziyet her halde demokrasi fikrinin mevcut olduğunu gösterir" tespiti de gösteriyor ki, Türklerde hâkimiyetin kaynağı ilahî olmasına rağmen kağanlar demokratik bir ruhla hareket ediyorlardı. Başka bir ifadeyle belirtiksek Kağan'ın hâkimiyetindeki ilahî kaynağa rağmen, otoritesi boy beylerinin hemen üstünde sadece yüksek bir dereceden ibaretti (Yalçın, 2003: 4).

Öte yandan Orta Asya'da kurulan Türk devletlerinde, devleti daha geniş tabana oturtan kurumların varlığına şahit olmaktayız. Örneğin Uygurlar'da Kağan'a yardımcı olan "Kengeşçi"ler yani danışmanlar bulunurdu ve bu danışmanların katıldığı meclise "Kengeş Meclisi" denilirdi. Yine Selçuklu devrinde de "Kurultay"a ve "Kengeş Meclisi"ne karşılık olarak âlimler ve güngörmüş yaşlıların katıldığı "Meşveret Meclisi" vardı.

Devletin istikbali başta bulunan sultanı olduğu kadar, devlet teşkilatında görev almış kumandanları hatta bütün ordu mensuplarını ilgilendirmekte, gerektiğinde bu güçler de olaylara müdahale edebilmekteydiler (Yuvalı 1986: 47).

Selçuklu örneğinden hareketle İslamiyet'in kabulü Türk hâkimiyet telâkkisinde büyük bir değişme meydana getirmemiş, İslam anlayışı çerçevesinde aşağı yukarı aynı anlayış devam etmiştir. Büyük Selçuklu veziri Nizamülmülk "Siyasetnâme"sinde bu anlayışı "Tanrı her asırda ve zamanda halk arasından padişahlık vasıfları ve övülmeğe değer hasletleriyle bezediği birini seçer, dünya işlerini, reayanın sulh ve sükun içinde yaşamalarını ona tevcih eder" şeklinde ortaya koymaktadır (Nizamü'l-Mülk 1995: 28). Kutadgu Bilig'de de hükümdara hâkimiyeti hakkında "Düşün, Tanrı fazlı ile sana ne kadar iyilik etmiştir, buna dikkat et. Kalabalık halk üzerine seni hâkim kıldı, dilek ve arzularını verdi ve fermanlarını yürüttü. Senin gibi olan Tanrı kullarını sana muhtaç etti" denilerek hâkimiyetin ilahî kaynağı vurgulanmaktadır (Karakaş 1998: 110).

Osmanlı devletinin kuruluş döneminde de hâkimiyet hakkı Sultan'ın kişiliğinden değil, makamından geliyordu. Osmanlı beyliğinin bağımsızlığını ilanını Aşıkpaşazâde şöyle anlatmaktadır:

> *"Selçuklu Devleti'nin serhat mıntıkalarında teşekkül eden Uç beylikleri, sultanın esir olarak İran'a götürülmesinden sonra, Selçuklu Devleti'nin artık sona erdiğine kani bulunuyorlardı. Osman Bey'in reislik yaptığı aşiret ve oymaklar bu durum karşısında hükümdarlığın meşru olarak Kayı Han evladına düşeceğine, yani Osman Gazi'nin emaret ve siyasete getirilmeye hak sahibi olduğunu iddia ettiler. Nihayet oymak beyleri, Türkmen kabile reisleri ve Selçuklu devleti bölgesinden gelen muhacirler toplandı. Moğol istilası Selçuklu Devleti'nde karar kılmış ve devam etmektedir; artık Selçuklu Devleti münkarizdir. Halen Selçuklu sultanlarından hiç birisi İlhanlı Devleti'nin elinden mülkü geri almaya gelmedi. Buna muktedir değildiler. Bu uç memleketlerin korunması ve himayesi ise kuvvet, iktidar ve liyakat sahibi bir sultanın istiklal ile hareket etmesini zaruri kılıyor… Türkmen bey ve kavimleri arasında hasep ve nesep, iyi ahlak, secaat ve semahat ile buna layık olan Osman Bey'dir. O hem Kayılardandır hem de dindar ve Müslüman'dır dedi ve onu başa geçirdiler."* (Ateş 1992: 128-129).

Türk tarihinde İslam öncesi ve sonrası hâkimiyet anlayışı göstermektedir ki Türk Milleti "milli hâkimiyet" kavramına hiçte yabancı değildir. Hakan'ın yanında çeşitli alternatiflerle yönetimde söz sahibi olan Türk milleti, "milli hâkimiyet" fikrinin teorik olarak Fransız İhtilali ile ortaya çıkması ve 20. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'nin tasfiyesi ile hâkimiyeti tamamen eline alma zorunluluğunu hissetmiştir. 29 Mart 1920 tarihli Hâkimiyet-i Milliye gazetesi başyazısında belirtildiği gibi "…hâkimiyet-i milliye artık bu milletin vicdanına…" işlemiştir (Milli Egemenlik Makaleler Antolojisi 1985: 53). Çünkü I. Dünya Savaşı sonrası elde kalan, 11. yüzyıldan beri Batılılarca da "Türkiye" olarak isimlendirilen Anadolu toprakları üzerinde de işgallerin başlaması ve işgallere karşı Osmanlı yönetiminin gerekli tedbirleri alamaması, Türk Milletine Atatürk önderliğinde "milli hâkimiyet"i gerçekleştirme fırsatı vermiştir. Başka bir ifadeyle Osmanlı saltanatından milli hâkimiyete geçiş hem bir zorunluluktan doğmuş hem de yükselen milli duygu ve heyecanın bir neticesi olmuştur.

Milli Hâkimiyet Fikrinin Ortaya Çıkışı

İlkçağlardan beri hâkimiyet kavramı ve özellikleri üzerinde durulmuştur. Romalı düşünürler hâkimiyeti kuvvetin bir ifadesi olarak "İmperium" ve "Potestas" gibi terimlerle açıklamışlardır. Ortaçağ'da da bu kavrama değişik anlamlar yüklenmiştir. Ancak bu değerlendirmeler genelde onu ilahî bir değer olarak kabul etmektedir. Hâkimiyet kavramı Avrupa'da, 1789 Fransız İhtilalinden önce, kralın devlet gücüne tek başına sahip oluşunu meşru bir temele oturtmak, monarşinin hukuki izahını yapabilmek için, Jean Bodin gibi yazarlar tarafından yeniden gözden geçirilmiştir. Hâkimiyetin kaynağı problemi ele alınmıştır. Bunladan Jean Bodin'in hâkimiyet anlayışı, merkeziyetçi, mutlak bir hükümdarın kudretini ifade etse de Hugo Grotius, John Locke, Pierre Jurieu, Kristina Wolff ve J.J. Rousseau gibi düşünürler tarafından hâkimiyetin kaynağı topluma ve akla dayandırılmıştır. Rousseau, "Toplumsal Sözleşme" adlı ünlü eserinde hâkimiyetin insanların iradelerini birleştirmeleri ile ortaya çıktığını, buna "Milli hâkimiyet" ya da "Milli İrade" denilebileceğini savunmuştur. Ancak burada "Milli hâkimiyet" sadece insanların iradelerinin toplamından ibaret değil, onlardan ayrı, onların üstünde, kendine özgü arlığı olan kolektif bir iradedir. Hâkimiyet işte bu kolektif iradeye aittir (Yalçın, 2003: 1-2).

Rousseau ile ortaya çıkan "Milli hâkimiyet" düşüncesi, Fransız İhtilali sonrası bu olayın da katkısıyla tam anlamıyla şekillenmiş ve "Milli hâkimiyet" kavramı 1791 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nde

modern manada ifadesini bulmuştur. Bildiride, "Hâkimiyetin özü esas olarak millettedir. Hiçbir kuruluş, hiçbir kimse açıkça milletten kaynaklanmayan bir iktidarı kullanamaz" denilerek 18. yüzyıldan itibaren bütün dünyaya rehber olan yeni bir anlayışın öncülüğü yapılmıştır (Yalçın, 2003: 2-3). Fransız İnkılâbının ortaya çıkardığı ve geliştirdiği her fikirde olduğu gibi "Milli hâkimiyet" fikri de diğer milletlerce de kabul görmüştür. Hiç şüphesiz bu ihtilal hareketi Osmanlı düşünürlerine de ilham kaynağı olmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısı Fransız İhtilali ile beliren hürriyet, cumhuriyet, demokrasi, insan hakları, milli hâkimiyet gibi fikir ve kavramlar dönemin Osmanlı aydınının, siyasetçisinin gündemini meşgul etmiş, Osmanlı'da da hâkimiyet sorgulanmaya başlamıştır.

Osmanlı'dan Milli Mücadele'ye Milli Hâkimiyet Fikri

Milli hâkimiyet Osmanlı siyasî sisteminin sorgulanmaya başladığı 19. yüzyıldan itibaren dilimize girmiş ve aydınımızca tartışılan kavramlardan biri haline gelmiştir. Hâkimiyet-i milliye'nin Türkçe'de ilk kez ne zaman ve kim tarafından kullanıldığı henüz belirlenememişse de, ilk Osmanlı gazetesi Takvim-i Vakâyi'de Avrupa hakkında bilgiler verilirken terim olarak olmasa bile, içerik olarak bu kavramı çağrıştıran meclis-i meşveret, vükelâ-yı millet, rüesâ-yı devlet, meşveretgâh-ı vükelâ ve hânedân gibi sözcükler kullanılmıştır (Koloğlu 1994: 13-17). Yine ilk Türkçe özel gazete olan Tercüman-ı Ahvâl gazetesinde bu kavramlardan bahsedilmiştir. Şinasi'nin denetimindeki Tasvir-i Efkâr'da ve 1870'den itibaren Takvim-i Vekâyi'de yönetimin meclis tarafından denetlenmesi ve halk hâkimiyeti fikri bilgi olarak yer almıştır (Demir 2002: 245).

Aynı yıllarda hâkimiyet-i milliye fikrinin Yeni Osmanlılarca meşruti rejimi amaçlar nitelikte savunulduğu tespit olunmaktadır. Namık Kemal yazılarında ümmetin hâkimiyeti ve hâkimiyet-i ahali sözcüklerini kullanmıştır. Ona göre "hâkimiyet-i ahâli ki, kuva-yı hükümetin halktan münbais olmasından ibaret ve lisan-ı şer'de namı hakk-ı bi'at'dır, umum veya ahâli kelimesinin ifade ettiği mânâ-yı mücerred üzerine ârız olmuş bir selahiyet değil, her ferdin hılkâten malik olduğu istiklâl-i zatî levâzımından bir haktır." (Tanpınar 1997: 430) Dini açıdan bi'at ile özdeşleştirilen bu tarife göre hâkimiyet-i milliye, ferdî iradelerin bir araya gelmesinden, kaynaşmasından, sentezinden meydana geliyordu. Namık Kemal halkın, kendi arzu ve iradesi ile Osmanlı hanedanına biat ettiği görüşünü savunmuş, bu sebeple İçtimai mukavele gereğince Osmanlı hanedanına sadık kalınarak meşruti bir idare istemişti (Feyzioğlu 1985: 745). Ayrıca Namık Kemal

Fransız İhtilali'ni hazırlayan düşünürlerden Jean Jacques Rousseau'nun İçtimai Mukavele (Contrat Social) adlı ünlü eserinden makalelerinde bahsetmişti. Halk hâkimiyetinden söz etmesi onun Fransız düşünürden etkilendiğini göstermekteydi. Bununla birlikte Hürriyet Kasidesi'nde yer alan şu ifadeler Namık Kemal'in adeta milletin hâkimiyeti eline almasının vazgeçilmezliğini vurgulamaktaydı. "Hakîr olduysa millet şânına noksân gelir sanma/Yere düşmekle cevher sâkıt olmaz kadr ü kıymetden" (Göçgün 1987: 82). Namık Kemal İbret gazetesinde yayınlanan "Tanzîmât" isimli makalesinde Gülhane Hattı ile ilgili yaptığı değerlendirmede ise hakimiyet-i milliyeyi hilafetle birlikte düşündüğü izlenimi vermektedir:

> *"Gülhane Hattı, eğer mukaddimesinde te'sis-i müdde'â ettiği ahkâm-ı külliye-i şer'iyyeyi yalnız emniyet-i can ve mal ve nâmus ile tefsîr eylediği hürriyet-i şahsiyeye hasr etmeyerek hürriyet-i efkâr ve hâkimiyet-i ahâli ve usûl-i meşveret gibi birçok esasları dahi kâmilen ilân etmiş olaydı o vakit hilâfet-i İslamiyye için bir şarnâme-i esâsi hükmünü alabilirdi."* (Nâmık Kemal 1989: 3–4, Kurdakul, 1997: 202)

Ziya Paşa da milli hâkimiyet kavramına yabancı değildi. Dönemin şartları içinde o da hâkimiyet-i milliyeyi çağrıştıran ve ilerlemek için gerekli olduğunu düşündüğü, Avrupa'daki yönetim şeklinden vurgu yaparak "usûl-i meşveret" tabirini kullanmaktaydı. Ziya Paşa, 5 Nisan 1869'da:

> *"Avrupa'yı taklid ile ileri gitmek daiyesinde bulunduğumuz halde, Avrupa'da cari olan riayet-i kanun ve icra-i ahkâm-ı mükâfat ve mücâzat ve terakki-i sanayi ve tevsi-i ticaret ve temin-i hukuk ve usûl-ü meşveret-i milliye gibi esbab-ı terakkiden hiçbirini taklid etmeyip, fakat tiyatro yapmak, baloya gitmek, zevcesini kıskanmamak, taharetsiz gezmek misillû şeylerde tatbik-i harekete çabaladığımızı"* söylemektedir (Türköne 1989: 35).

Dönemin düşünce dünyasında Ali Suavi de farklı bir kişilik olarak ortadadır. Suavi, Paris'te çıkardığı Ulûm gazetesinde 1870 yılında yayınladığı makalelerinde demokrasi kavramını ele almış ve bu bahisle hâkimiyet anlayışımızda yeni ufuklar açmıştır.

> *"…demokrasi filhakika bir hayalden ibarettir. Çünkü mânâsı hükümet-i halk demek değil mi? …usûl-i hükümet-i halk oldur ki, ne nizâm ve ne karar yapılacaksa halk tecemmü edip bilistişare karar verirler. Nasıl ki eyyâm-ı hilâfette câmiye toplanılırdı. Nüfus-ı kalileden ibaret bir küçük yerde öyle halkın bittecemmü istişaresiyle hükümet mümkün ise de, büyücek yerlerde nasıl mümkün olur. Efrâd-ı ahali nasıl içtima edebilir. Herkesin işi gücü yok mu? İhtiyaçlarını nasıl ve ne vakit sa'y ederler. İşte bu nazara bina, katiyen hüküm olunabilir ki sahih bir demokrasi tesisi mümkün değildir. Bu adem-i imkâna mebnidir ki şimdi dünyada görülen cumhuriyetlerde halkın içinden içtimaından meb'ûsân içtimaına udûl olunmuştur. Meb'ûsân meclislerinin en düzgünü İsviçre'ninkidir. Orada her yirmi bin nüfus bir vekil intihab ile meclise katılır. Demek değil mi ki, yirmi bin neferin reyi o ahde râci oluyor. Mâhâzâ bu meb'ûsandan mürekkeb meclislerde ittifak muhâl derecesinde olduğundan ekseriyet-i ârâya itibar lazım geleceği her yerde bittecrübe his olunmuş bir kaziyedir. Bunlarla beraber, fakat mecliste hazır olan meb'ûsânın ekseriyet-i ârâsına itibar kaide-i cariyedir. Bu halde huzzâr-ı meb'ûsânın ekseriyet-i ârâsı halkın re'yi ve hükümeti denilmek mânâsız kalmaz mı? Ne çare ki imkân ile amel işte bu raddelerde olabiliyor."* (Ali Suavi 1989: 13–14)

Suavi'nin bu satırlarında hâkimiyetin millette olması telâkkisine aşinalık görüldüğü gibi tam bir eleştiri de kendini hissettirmektedir. Onun eleştirisi milli hâkimiyet fikrinin farklı boyutlarını yansıtmaktadır. Bu fikrin uygulamada imkânsızlığını, aksaklıklara yol açacağı ve halkın hâkimiyetinin eksik kalacağı endişesini gün yüzüne çıkarmaktadır. Gerçi Ali Suavi'nin yaklaşımı bir nebze de olsa insaf ve gerçeklik payına sahiptir. Ancak son dönem Osmanlı aydınlarından "hâkimiyet-i milliye"yi "…zihniyetlerde vücut bulan akîm bir nazariye!" olarak düşünenler de mevcuttur. Adem-i merkeziyetçi Prens Sabâhaddin'e ait olan bu görüş yine onun ifadelerinde daha da ileri boyuta taşınmaktadır. Sabâhaddin "…hükümdârın saltanatıyla milletin hâkimiyeti bir yoldan yürüyerek aynı netîceye varıyor: İstibdâd…Sükût!" ifadeleriyle açıkça milli hâkimiyeti saltanatla özdeşleştirmektedir (Prens Sabâhaddin1999: 43).

II. Meşrutiyet dönemi sadrazamlarından Said Halim Paşa ile milli iradenin hâkimiyeti konusundaki olumsuz tavır doruğa çıkmaktadır. Çünkü

ona göre şeriat'ın hâkimiyeti her nevi hâkimiyetin fevkindedir. Paşa'nın bu konudaki düşüncesi şudur:

> *"…bugünkü Müslüman aydınların Şeriat'ın hâkimiyet ilkesi yerine bir başkasını, 'Milli iradenin hâkimiyeti' ilkesini tercih ettikleri görülmektedir. Hâlbuki bu zihniyete sahip olan Müslümanlar yanlış yoldadırlar. Milli iradenin hâkimiyeti ilkesi daha dün doğmuştur, fakat yanılmaz ve sorumsuz sayılmaktadır. Henüz hiçbir yerde kesin sonuç alamamıştır, fakat tam bir kudretin sahibi sanılmaktadır."* (Said Halim Paşa, 1998: 237)

Said Halim Paşa milli iradenin hâkimiyetini savunan aydınların Batı hayranı olduklarını, Batı toplumunun refahı ve maddi gücünün bu Müslüman aydınların gözlerini kamaştırmakta olduğunu, bunu da milli irade hâkimiyetinin mucizevî sonucu olarak gördüklerini, oysa Batı'da meydana gelen ve her derde deva olarak görülen milli iradenin hâkimiyeti prensibinin yanlış olduğunu savunmaktadır (Said Halim Paşa, 1998: 237). Oysa aynı dönemde bir başka fikir adamı Ağaoğlu Ahmed Bey, "İslamın icma-i ümmet anlayışı hâkimiyet-i milliyenin aynısıdır" görüşünü benimsemişti (Sakal 1999: 200).

Said Halim Paşa'nın milli iradeye karşı oluşu bir takım endişelerden kaynaklanmaktaydı. Bu endişe şüphesiz "çoğunluğun tahakkümü" ihtimalinden ortaya çıkmıştı. Paşa'ya göre milli hâkimiyet; "toplumdaki kinlerin azdığı ve milli birliğin ve kuvvetin parçalandığı, devamlı bir iktidar kavgası"ydı. Paşa milli iradenin çoğunluğu teşkil edebileceğine dahi ihtimal vermemekteydi. Ona göre milli irade denen şey aslında milletin çoğunluğunu temsil ettiği çok şüpheli olan bir topluluğun iradesiydi. Milli irade çoğunluğu temsil etse de yine de haklı ve doğru olamazdı. Çünkü bu ilkeye göre çoğunluk kuvvetini sadece sayı çokluğundan almaktadır. Said Halim Paşa milli iradenin daha çok temsili ile ilgili bu mahzurlarını sıraladıktan ve milli irade ile ilgili kendi değer hükmünü verdikten sonra, "Bütün bu güçlüklere ve mahzurlara rağmen, tam olarak ve gerçekten ortaya konmuş bir milli iradenin değerini kabul etmemek veya küçümsemek doğru olmaz." diyerek açık kapı bırakmaktan da geri durmamaktadır (Said Halim Paşa, 1998: 238-240). Netice de Said Halim Paşa milli iradeye belli bir saygı ve itibar gösterilmeli dese de, asıl olan Milli İrade'nin hâkimiyeti eline alması değil ikinci derecede bir yere yerleşerek şeraitin hâkimiyetini kabul

etmesidir. Zira ancak o zaman İslam kardeşliği meydana gelmiş ve herkes ortak bir gayeye yönelmiş olacaktır (Said Halim Paşa, 1998: 241-242).

Ortaya koyduğumuz bu birbirine zıt düşünceler, Osmanlı Devleti'nin son yıllarında milli hâkimiyet fikrinin aydınlar ve siyaset adamlarının hem terim olarak hem de ilke olarak gündemini meşgul ettiğini ispatlamaktadır. Yeni Osmanlılar adını verdiğimiz hareket içerisinde çeşitli tabirlerle birlikte Türk siyasi literatürüne giren milli hâkimiyet fikri, bu hareketin bir nevi mirasçıları olan Jön Türklerin söylemlerinde de rastlanır hale gelmiştir. Her ne kadar Mithat Paşa'dan itibaren Osmanlı aydınları, çözülmeyi önlemenin reçetesini anayasacılıkta, bir Kanun-ı Esasî ilânında görmüşlerse de, Jön Türklerin en önemli örgütü İttihat ve Terakki Cemiyeti 1906 yılında kurulduğunda, cemiyetin esas amacının; "1876 Kanun-ı Esasî'nin yeniden yürürlüğe konulması ve bu suretle milli iradeyi temsil eden Meclis-i Mebusanın açılmasını temin etmek" olarak belirlemişti (Bayar 1965: 126). İttihatçı Tunalı Hilmi 1902'de Cenevre'de Fransızca olarak yayınladığı Halk Hâkimiyeti Risalesi ve Anayasa Tasarısı'nda kurulacak hükümeti "…halkın hâkimiyeti altında meşruti, monarşik bir idare" diye tanımlamaktaydı (Demir 2002: 246).

Jön Türklerin hedeflerine ulaşmak için mücadele verdikleri yegâne güç Sultan II. Abdülhamid olmuştu. Ziya Gökalp'in 1891'de, öğrencilik yıllarında yazdığı, şu şiiri sultana karşı milletin haklarını dile getiriyordu:

"Tarlada, tezgâhta çalışan biziz
Hudutta can veren, boğuşan biziz,
Bu devlet, bu millet, bu vatan biziz,
Ey Sultan, sen çekil, hükümran biziz.
Kükreyen aslana zincir takılmaz,
Vatanın mahvına kaydsız bakılmaz,
Bir saray yıkılır, bir mülk yıkılmaz,
Ey Sultan, sen çekil, hükümran biziz." (Tansel 1977: 356–357)

Yine Ziya Gökalp'in Sultan'a hitaben yazdığı şu mısralar milli hâkimiyet fikrinin açıkça dile getirilmeye başlandığını göstermektedir:

"Bütün başka yurtlar gitti ileri,
İstibdattan ötürü biz kaldık geri…
Durmağa hakkın yok, ortadan çekil
Hükümran millettir, hükümdar değil." (Tansel 1977: 241)

Gökalp'in bu sözleri Sultan II. Abdülhamid'in Kanun-ı Esasi'nin kendine verdiği yetki kullanarak Meclis-i Mebusan'ı süresiz tatil etmesinden kaynaklanmıştı. Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın kapalı kaldığı 31 yıl süresince Meclis-i Mebusan'dan, Kanun-ı Esasi'den, millet hâkimiyetinden ve hürriyet mefhumlarından bahsetmek, siyasi bir suç olmuştu. Jön Türklerin genel kanaati eğer Kanun-ı Esasi iade edilir, meclis açılır, millet iradesi yürürse memleket muntazam bir idareye, vatandaşlar hak ve hürriyetlerine kavuşacak, "Osmanlılığı" teşkil eden muhtelif milletlerin birlik ve dostluk içinde yaşamaları sağlanacak, bu sayede vatan kurtulacak, vatandaşlar refaha erişecekti (Bayar 1965: 127).

İlerleyen süreçte II. Meşrutiyet'in de ilanıyla Jön Türkler ve basın, yeni rejimin temel niteliği olarak algılanan hâkimiyet-i milliye üzerinde durmaya ve konuşmaya başlamışlardı. 1908 Meşrutiyetiyle artık rejimin hâkimiyet-i milliyeye dayandığı değişik ortamlarda açıkça dile getirilmişti. Hattâ Jön Türklerin çıkardığı yayın organları II. Meşrutiyetin ilk aylarında milli hâkimiyet konusunda halkın bilgilendirilmesini kendilerine hedef almışlardı. İttihat ve Terakki'nin zihniyetine göre; "marifet ve necabet, soyluluk tamim edilmedikçe, tahsilsiz halk aydın hale getirilmedikçe halk hükümeti kurulamayacağından milli hâkimiyet ideali ancak halkın aydınlatılmasıyla mümkün" görülmekteydi (Bayar 1966: 438). Bu sebeple II. Meşrutiyet yıllarında halkın bilgilendirilmesi tavrı sürdürülmüştü. İkdam yazarı Celaleddin Arif özellikle dış politikada beklenmedik gelişmeler sebebiyle rejimin temel ilkeleriyle yeterince ilgilenilemediğini söylüyor, halkın rejim konusunda bilgilendirilmesini istiyor ve şöyle diyordu: "Zira halkımız artık şahıs nedir? Millet nedir? Hükümet nedir? Hâkimiyet-i milliye nedir? Hukuk-u beşeriye nedir? Vezâif-i milliye nedir? Vezâif-i hükümet nedir? Bunları bilmeli…" (Demir 2002: 246). Dönemin nabzını tutan düşünürlerden Yusuf Akçura halkın bu konudaki bilgisizliğimi "…intihabat devresi, değil uzak vilayâtta hatta yakın merâkizde bile dikkatle gözden geçirilmiş ise görülmüştür ki ehâli hakk-ı hâkimiyetinden tamamen habersizdir. Onun için yalnız sandık alayları var" diyerek açığa vurmaktaydı (Georgeon 1986: 67).

İttihat ve Terakki Fırkası'nın 1908 yılında kamuoyuna açıkladığı siyasi programında "Hâkimiyet-i milliye, hukuk-ı esâsiyenin rükn-ü azîmidir… Efrâd-ı milletin bu suretle istişareye iştirak etmek hakkında intihâb-ı siyasi hakkı, bu haklara sahip olanlara da müntehib-i siyasi denilir…" denilerek hâkimiyet-i milliye net bir şekilde ifade ediliyordu. Milli hâkimiyet fikrinin toplum tarafından öğrenilmesi ve halkın bilinçlendirilmesi kapsamında 1909 tarihli müfredat programındaki

"Malumat-ı Medeniye" dersine "hâkimiyet-i milliye" başlığı altında ayrı bir bölüm tahsis edilmişti (Alkan 2004: 213). Yine Maarif vekâletinin yayınladığı bildiride, eğitimin amaç ve hedefleri "…ayakta kalabilmek, varlığını sürdürebilmek için okuryazar olmak gereklidir. Hâkimiyet-i milliye esası, bütün efrad-ı milletin küçük yaşından itibaren iradelerini hüsn-i istimal edecek bir halde yetiştirilmelerini istilzam… etmektir" şeklinde formüle ediliyordu (Alkan 2004: 240-241). Türk milletinin bu girişimlerle hâkimiyet-i milliye kavramını özümsemesi ileri de kendi hâkimiyetine dayalı yeni bir devlet kurmasının alt yapısını meydana getirmişti.

II. Meşrutiyet dönemine her yönüyle hâkim olmuş olan İttihat ve Terakki'nin milli hâkimiyet konusunda yukarıdan beri gördüğümüz net tavrına rağmen, II. Meşrutiyet devri milli hâkimiyetten ziyade İttihat ve Terakki hâkimiyeti devresi olarak adlandırılmıştı (Tunaya 1952: 173). Bu dönemin siyaset laboratuarında yoğrulan milli hâkimiyet fikri zihinlerde yerleşmiş olmasıyla beraber hayata geçirilememişti. Bu daha çok makalemizin başında da vurguladığımız üzere II. Meşrutiyet meclisindeki kafa karışıklığının bir ürünüydü. Elbette bunda İttihat ve Terakki'nin uygulamalarının da payı bulunmaktaydı. Hüseyin Cahid Yalçın "Meclis-i Meb'ûsân ve Tarz-ı Fa'aliyeti" adıyla yazdığı makalesinde,

> *"Bizde parlamento görüşmelerinin dinleyiciler locasından yahut basın sütunundan takip edenler, eğer başka devletlerin parlamentolarında nasıl çalışıldığını bilmiyorlarsa, meşrutiyet ve hâkimiyet-i milliye denilen şeylerden mutlaka nefret ederler. Fındıklı sapağında öyle günler gördük, öyle hadiselere şahit olduk ki, zihinlerimiz durdu. Kendi kendimize acaba meşrutiyet birçok gizli hastalıkları ortaya atan birçok zehirlerin meydan bulmasına müsaade eden bir kapımıdır, sorduk. Meclis-i Meb'ûsân salonunda öyle müzakere safhaları oldu ki, milli hâkimiyet nazariyesini avamın tahakkümü derecesinde düşmüş bulduk."* diyerek bu durumu açıkça ortaya koymaktadır.

Sözünü ettiğimiz II. Meşrutiyet dönemde Şeyhülislamlık yapan Mustafa Sabri "Meşrutiyet Üzerine" isimli makalesinde bir din adamının gözüyle milli hâkimiyetin gerçekleşmemesini hayıflanarak anlatır:

"…Bence Meşrutiyet'ten sonra görülen ve eski mutlakıyetçi idare zamanındakini fersah fersah geçen fenalıkların sorumlusu da yine mutlakıyetçi idaredir… belki Meşrutiyet adı altında saklanan mutlakıyetçi idaredir ki gizli düşman gibi, halkı hürriyetine sahip zannettirerek pusuya düşüren bu mutlakıyetçi idarenin ne yaman bir afet olduğunu senelerden beri gördük. Zavallı milli hâkimiyet! Memleketin idaresi kendi eline verilmeden gasp edildiği halde, üstelik gasp edenlerin kötülük ve cinayetlerinden de sorumlu tutulmak isteniliyor…" (Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi Metinler/Kişiler 1987: 282)

Meclis-i Mebusan üyeleri ilk toplantı devresinden itibaren çeşitli vesilelerle milli hâkimiyet kavramını konuşmalarından eksik etmemişlerdi. Fakat bu kavramı sıklıkla kullananlar daha ziyade azınlık gruplarının milliyetçi temsilcileri ve meclisin liberal temsilcileriydi. Bunlardan en dikkate değeri II. Meşrutiyet meclisinde yasaların Türkçe yayınlandığı gündeme geldiğinde yaşanmış, bir takım itirazlar yükselmişti. Kozmidi Efendi duyuruların Türkçe yanında yerel dilde yöresel gazetelerde de yayınlanmasındaki faydaları sıralamıştı. Sıralardan yükselen "Türkçe öğrensinler" itirazlarını Serfiçe mebusu Boşo Efendi, "öğreninceye kadar ne yapsınlar" diye karşılamıştı. Ayrıca hâkimiyet-i milliyenin sadece Türkçe'den değil, Osmanlı ülkesinde konuşulan tüm dillerden oluştuğunu eklemişti. Erzurum mebusu Vartkes Efendi ise, Meşrutiyet yönetiminde "hâkimiyet-i milliyeyi" ileri götürmenin ancak her unsurun hakkının tanınmasıyla mümkün olacağına dikkat çekmişti. Vartkes Efendi "Resmî dil Türkçe'dir. Her Ermeni bütün resmi işlemlerde Türkçe'yi konuşur. Fakat biz Osmanlıyız, Türk değiliz, Ermeniliğimizi ve Ermenice'yi de unutmayız" demişti (Kutlu 2004: 242). Ahrar Fırkası'ndan Zöhrap Efendi'nin milli hâkimiyet yorumu ise bambaşkaydı. Zöhrap Efendi, Fransa Tarihi ile ilgili uzun izahatından sonra, "Ne istiyorsunuz, hâkimiyet-i milliye mi?" diye soruyor, "Eğer onu ilmî ve mutlak bir esas üzerine telakki etmek isterseniz, hâkimiyet-i milliye cumhuriyet, biraz daha ileri gidilirse cumhuriyetten öte bir şey, milletin bütün fertlerinin bir araya gelip bin-nefs icra-yı hüküm etmesidir ki, bunun en yeni şekli İsviçre'de ufacık kasabalarda mevcuttur. Bu şiddette hâkimiyet-i milliyeyi tatbik, saltanatı kaldırmayı gerektirir" cevabını vermişti. Zöhrap Efendi'nin bu sözleri gürültüyle protesto edildi. O da bu protestoya "ben saltanatı kaldıralım demiyorum, muhafaza edelim diyorum" şeklinde karşılıkta bulunmuştu (Özçelik 2002: 762).

Neticede II. Meşrutiyet tecrübesiyle merhale kaydeden milli hâkimiyet fikri, Milli Mücadele ile vicdanlara yerleşmiş, nihayet cumhuriyet idaresinin tesisi ile de Türk siyasi tarihindeki yerini almıştır. Milli hâkimiyet düşüncesi Atatürk'ün demokrasiyi daima "yükselen bir deniz"e benzetmesi (Tüfekçi 1986: 35) gibi Türk halkının elinde yükselmiş ve "20. yüzyılda birçok zorba hükümetlerin bu denizde boğulduğunun" görülmesi gibi Türk milleti Osmanlı saltanatından vazgeçerek hâkimiyeti kendi uhdesine intikal ettirmiştir.

Atatürk Faktörü ve Milli Hâkimiyet'in Gerçekleştirilmesi

Türk siyasi hayatında milli hâkimiyet ilkesini cesaretle ele alan ve savunan Atatürk olmuştur. Keza, hâkimiyetin padişaha, bir sınıf veya zümreye değil, doğrudan doğruya millete ait olduğu zihniyetini devlet hayatına kazandıran O'dur (Şıvgın 1996: 5). Böyle yapmakla Atatürk, Türk milletinin "Sultanî İrade"den "Milli İrade"ye, zümre, mütegallibe ve sınıf hâkimiyetinden milli hâkimiyete geçmesine, kendi özüne dönmesi ve yaratıcı cevherine güvenmesine önderlik etmiştir (Kitapçı 1987: 19). Atatürk'ün hayatı Türk Tarihinde milli hâkimiyet fikrinin doğup gelişmesiyle; her şeyden önemlisi onun bu fikri zirveye taşıma tasarısıyla paralellik arz etmektedir. O kadar ki Atatürk ülkede sadece milli hâkimiyeti tesis etmekle kalmamış, hâkimiyet-i milliyeyi müdafaa için komünizme ve diktatörlüğe karşı mücadele vermiştir (Saray 2003: 45–50).

Yakın arkadaşları ile Şam'da Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'ni kuran Mustafa Kemal'in, bu cemiyetin bir şubesini açmak için 1906'da geldiği Selanik'te yaptığı konuşma, daha o yıllarda kafasında milli hâkimiyeti hâkim kılma düşüncesi taşıdığını göstermektedir. Selanik Askeri Rüştiyesi öğretmenlerinden Bursalı Hakkı Baha'nın evinde tertip edilen toplantı şahitlerinden Hüsrev Sami Kızıldoğan şu sözleri naklediyor Mustafa Kemal'in ağzından:

> *"…Arkadaşlar, memleketin yaşadığı vahim anları size söylemeye lüzum görmüyorum. …Millet zulüm ve istibdad altında mahvoluyor. Hürriyet olmayan bir memlekette ölüm ve izmihlal vardır. Her terakkinin ve kurtuluşun anası hürriyettir. Tarih bugün biz evlatlarına bazı büyük görevler, vazifeler tahmil ediyor. Ben Suriye'de bir cemiyet kurdum. İstibdad ile mücadeleye başladık. Buraya, bu cemiyetin esasını kurmaya*

> *geldim. Şimdilik gizli çalışmak ve teşkilatı taazzuv ettirmek zaruridir. Sizden fedakârlıklar bekliyorum. Kahhar bir istibdada karşı ancak ihtilal ile cevap vermek ve köhneleşmiş olan çürük idareyi yıkmak, milleti hâkim kılmak. Hülasa; vatanı kurtarmak için sizleri vazifeye davet ediyorum."* (Tünay 1984: 238–239)

Mustafa Kemal, II. Meşrutiyet öncesi Selanik'te bulunduğu sırada arkadaşlarıyla yaptığı gizli bir toplantıda bu defa, Baha Pars'a "Türkiye için en iyi devlet şekli nedir?" dediği zaman, "meşrutiyet" yanıtını almış, "Meşrutiyette de başta bir hükümdar vardır; onun istibdadını önlemek zordur. Bu ülkeyi yükseltecek idare cumhuriyettir" diyerek o zaman için belki de yadırganan ülküsünü ortaya koymuştu (Akçakayalıoğlu 1985: 577).

Mustafa Kemal daha okul yıllarında Namık Kemal'in vatan ve hürriyet kavramlarını coşku ile işleyen eserleriyle tanışmıştı. I. Dünya Savaşı sırasında, Doğu cephesinde görevli iken hatıra defterine yazdıklarından, o çetin savaş şartları içinde, Namık Kemal'in fikir hürriyeti ve meşruti yönetimle ilgili görüşlerini içeren "Makalat-ı Siyasiyye ve Edebiye" adlı eserini okuduğunu öğreniyoruz (Feyzioğlu 1985: 745). Nitekim uzun savaş döneminin sağladığı tecrübeler ve Osmanlı saltanatının münkariz oluşu Mustafa Kemal'e Milli Mücadele ile hedeflediği "…hâkimiyet-i milliyeyi müstenit, bilâkaydüşart müstakil yeni bir Türk Devleti tesis etmek" (Nutuk 1951: 12) fikrini gerçekleştirme fırsatı sağlamıştır.

Mustafa Kemal'in Samsun'a çıktıktan üç gün sonra İstanbul'a sadaret makamına yazdığı rapor, milli kurtuluş hareketinin ilk fikri hazırlığının belgesi niteliğindedir ve O'nun milli hâkimiyet hedefini apaçık ortaya koymaktadır. Mustafa Kemal 22 Mayıs 1919 tarihli bu raporda "…millet birlik [yekvücud] olup milli hâkimiyet esasını ve Türk duygusunu hedef tutmuştur. Bunun için çalışacaktır" diyerek Osmanlı hükümetine çok açık bir ifade ile kurtuluş hareketinin birliğe, milli hâkimiyete ve Türk milliyetçiliği fikrine dayanacağını bildirmişti (Türk İnkılâp Tarihi ve Atatürk İlkeleri 1994: 303). Böylece ilk defa milli hâkimiyet fikri, resmî bir evrakta dile getirilmekte, milli hâkimiyet Türk milleti için bir hedef olarak gösterilmekteydi (Eroğlu 1984: 140).

Mustafa Kemal Samsun'a çıkışından itibaren Türk milleti ile milli hâkimiyet yolunda yürümüştü. Bu yürüyüşü kendi anlatımıyla şöyle ifade etmektedir:

> *"…Osmanlı Devleti'nin temelleri çökmüş, ömrü tamam olmuştu. Osmanlı memleketleri tamamen parçalanmıştı… Son mesele, bunun da taksimini teminle uğraşmaktan ibaretti. Osmanlı Devleti, onun istiklali, padişah, halife, hükümet, bunlar hepsi medlûlü kalmamış birtakım bî mâna elfazdan ibaretti. Nenin ve kimin masuniyeti için kimden ve ne muavenet talep olunmak isteniyordu? O halde ciddi bir hakiki karar ne olabilirdi? Efendiler, bu vaziyet karşısında bir tek karar vardı. O da hâkimiyet-i milliyeye müstenit, kayıtsız ve şartsız müstakil yeni bir Türk devleti tesis etmek! İşte, daha İstanbul'dan çıkmadan evvel düşündüğümüz ve Samsun'da Anadolu topraklarına ayak basar basmaz tatbikatına başladığımız karar bu karar olmuştur."* (Nutuk 1951: 12-13)

Nitekim I. Dünya Savaşı'ndan sonra, Osmanlı Devleti'nin içindeki Türk'ten gayri unsurların hepsi Osmanlı'dan ayrılmış, Türk unsuru, tek olarak ve kendi kaderiyle baş başa kalmıştı. Türkler için artık meşruti düşünceyi savunmanın hiçbir anlamı yoktu. Çünkü padişahlık ve halifelik bütün İslam unsurlarının ve diğerlerinin birlik sembolü idi. Bu durumu öteden beri iyi izleyen Mustafa Kemal, hâkimiyet-i milliye fikrini ortaya çıkarmıştı. Mustafa Kemal Paşa, Amasya Tamimi'nde, "Milletin istiklâlini yine milletin azim ve kararı kurtaracaktır" derken, millet hâkimiyetini ve onun ortaya çıkış şekli olan milli iradeyi, kurtuluş için en başta gelen faktör olarak ele almıştı (Dal 1985: 103).

Mustafa Kemal, Erzurum kongresinde yaptığı ilk konuşmasında yukarıda da belirttiğimiz "Arkadaşlar, tek tedbir: Hâkimiyet-i milliyeye müstenid bilâkaydüşart müstakil bir Türk Devleti teşekkül etmek ve bu hedefe behemehal vasıl olmak" (Kansu 1988: 32) amacını açıklamaktan çekinmemiş ve eklemişti: "Her halde mukadderata hâkim bir irade-i milliyenin müdahaleden masum bir surette zuhuru ancak Anadolu'dan muntazırdır." (Karal 1986: 19) Bu beyanlarla Atatürk, milli hâkimiyet kavramını fertlere de benimseterek bu istikamette yavaş yavaş mesafe almak istemişti. Nutuk'ta en çok kullanılan kavramların milli irade, hâkimiyet-i milliye, vicdân-ı milli, istiklal-i milli, istiklal-i tam, mukadderât-ı milliye ve hukuk-ı milliye olması Atatürk'ün milli hakimiyete verdiği değeri göstermektedir (Şıvgın 1996: 6-7). Buna Atatürk'ün emriyle önce Sivas'ta İrâde-i Milliye, sonrasında Ankara'da Hâkimiyet-i Milliye isminde gazetelerin çıkartılması eklenmelidir. Bu işaretler Atatürk'ün her adımda milli hâkimiyet esasını takip ettiğini göstermektedir.

Erzurum Kongresi'nde ortaya konulan bu net tavır kongre beyannamesinin üçüncü maddesine "Kuva-yı milliyeyi âmil ve irade-i milliyeyi hâkim kılmak esastır" (Nutuk 1951: 66) şeklinde geçmiş, Sivas Kongresi'nde ise daha etraflı bir hâl almıştır. Sivas Kongresi sonunda yayınlanan beyannamenin ikinci maddesinde "milli iradeyi hâkim kılma" esası tekrarlanmıştır. Ayrıca beyannamenin 8. maddesi "milli irade"nin "milli meclis" ile meydana çıkacağını hükme bağlamıştır. Büyük Millet Meclisi'nin 23 Nisan 1920'de açılmasıyla ülkede artık teokratik hâkimiyet esasına dayanan devir kapanmış, onun yerine demokratik hâkimiyeti hedef tutan yeni bir dönem açılmıştır (Yalçın, 2003: 7-8). Meclisin açılışında Meclis reisi Sinop Mebusu Şeref Bey: "Bu meclis-i âlinin reisi sıfatıyla ve tevfik-i ilahi ile milletimizin dâhili ve harici istiklal-i tam dâhilinde mukadderatını bizzat deruhde ve idare etmeğe başladığını bütün cihana ilan ederek Büyük Millet Meclisi'ni küşad eyliyorum" (Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar 2001: 416) diyerek bu yeni devrin milli hâkimiyet temelleri üzerine inşa edileceğinin ilk işaretini vermiştir.

Büyük Millet Meclisi'nin bir taraftan milli kurtuluş hareketini yürütmesi ve zaferle sonuçlandırması, diğer taraftan siyasi alanda aldığı kararlar milli hâkimiyet fikrini zirveye taşımıştır. Bu siyasi kararlar sırasıyla saltanatın ve hilafetin kaldırılması, nihayet cumhuriyetin ilanıdır. Saltanatın kaldırılması sırasında Atatürk'ün mecliste yaptığı konuşma önem arz etmektedir:

> *"Efendim dedim, hâkimiyet ve saltanat hiç kimse tarafından hiç kimseye, ilim icabıdır diye; müzakere ile, münakaşa ile verilmez. Hâkimiyet, saltanat, kuvvetle, kudretle ve zorla alınır. Osmanoğulları, zorla Türk Milletinin hâkimiyet ve saltanatına, vazıulyed olmuşlardı; bu tasallûtlarını altı asırdan beri idame eylemişlerdi. Şimdi de, Türk milleti bu mütecavizlerin hadlerini ihtar ederek, hâkimiyet ve saltanatını, isyan ederek kendi eline, bilfiil, almış bulunuyor. Bu bir emrivâkidir. Mevzuubahs olan; millete saltanatını, hâkimiyetini bırakacak mıyız, bırakmayacak mıyız? meselesi değildir. Mesele zaten emrivâki olmuş bir hakikati ifadeden ibarettir. Bu, behemehal, olacaktır. Burada içtima edenler, Meclis ve herkes meseleyi tabiî görürse, fikrimce muvafık olur. Aksi takdirde, yine hakikat usulü dairesinde ifade olunacaktır. Fakat ihtimal bazı kafalar kesilecektir."* (Nutuk 1952: 690–691)

Bu sözlerle saltanatın kaldırılması milli hâkimiyetin önündeki engellerden en önemlisinin aşılması olmuştur. Atatürk'e göre milli hâkimiyet öyle bir nurdu ki onun karşısında zincirler erir, taç ve tahtlar batar, mahvolurdu. Milletlerin esareti üzerine kurulmuş müesseseler her tarafta yıkılmaya mahkûmdu (Kitapçı 1987: 19).

Milli hâkimiyete giden yolda, bir diğer merhale 29 Ekim 1923'te yaşanmıştı. Zira cumhuriyetin ilanı, milli hâkimiyetin kurulan yeni Türk Devleti'nin adı olması demektir. Öte yandan cumhuriyetin ilanı milli hâkimiyet açısından bu denli ehemmiyete sahip olmasına rağmen bir takım tartışmaları da beraberinde getirmişti. Cumhuriyetin aniden, emrivaki ilan edildiği, bunun milli hâkimiyete uymadığı, tartışmalarda ileri sürülen iddialardı. Cumhuriyet tarihimizin ilk başbakanı İsmet İnönü bu durumu şu sözlerle değerlendirmiş ve meseleye açıklık getirmişti:

> *"Halk Cumhuriyet şeklinin ilanında hâkimiyet-i milliyesini tehlikede gördüğünden endişe etti… (diye) endişe izhar ediliyor. Ve hâkimiyet-i milliyenin mahfuziyeti lâzımdır, bu esastır buyruluyor. Cumhuriyetin ilan olunduğu an-ı tarihîde aklı başında bir adam tasavvur edemezsiniz ki hâkimiyet-i milliye tehlikeye düşmüştür, diye düşünsün. Nazari ve fennî olan, asıl olan Cumhuriyetin ilanında hâkimiyet-i milliyenin derece-i tekâmüle vardığı telakkîsidir…"* (İnönü'nün Söylev ve Demeçleri 1946: 77)

İnönü'nün de vurguladığı gibi hâkimiyet-i milliye fikri Cumhuriyetin ilanıyla bir derece daha ilerlemiş, Türk siyasi hayatında yönetim şekli olarak yerini almıştı. Bunu hukuki düzenlemelerin yanı sıra çok partili siyasi hayata geçiş izlemişti. Fakat iki kez çok partili rejim denemesinin başarısızlıkla sonuçlanması, Atatürk'e milli hâkimiyet fikrini gerçekleştirmenin yanında onu sağlam esaslara oturtma fırsatı vermemişti. Zira Atatürk 11 Aralık 1924'te Times gazetesi muhabirine verdiği demeçte, "Milli hâkimiyet esasına dayanan ve bilhassa Cumhuriyet idaresine malik bulunan memleketlerde siyasi partilerin mevcudiyeti tabiîdir. Türkiye Cumhuriyeti'nde de birbirini denetleyen partilerin doğacağına şüphe yoktur" (Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri 1954: 76) sözleriyle bu duruma işaret etmişti. Ancak artık hâkimiyetin milletten alınması da mevzu bahis değildi. Millet hâkimiyetini eline almıştı. Alınmış olan hâkimiyet hiçbir sebep ve suretle terk ve iade edilemezdi. Bu hâkimiyeti tekrar geri alabilmek için

istimâl edilmiş vesaiti kullanmak lâzımdı. Ancak Atatürk "Hürriyetin de eşitliğin de, adaletin de dayanak noktası milli hâkimiyettir. Bu kadar acı tecrübeler geçiren milletin…bundan sonra egemenliğini bir kişiye vermesi kesinlikle mümkün olmayacaktır. Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir ve milletin kalacaktır" (Atatürkçülük 1983: 9–11)[1] sözleriyle son noktayı koymuştu.

Anayasalarımızda Milli Hâkimiyet

Milli hâkimiyetin uygulanabilir olması, bu fikrin zihinlerde yerleşmesi kadar hukukî güvence altına alınmasını da gerekli kılmaktaydı. Osmanlı Devleti'nde hükümranlık haklarının toplum lehine cüzî de olsa sınırlandırılması yolundaki ilk teşebbüs Sened-i İttifak'tı. Tanzimat Fermanı (1839) ile de ilk kez padişah kanun üstünlüğünü kendi yetkileri üzerinde kabul etmişti. Daha ötesi 1876'da I. Meşrutiyet'in ilanı Kanun-ı Esasi'yi getirmiş, Türk siyasi hayatında anayasal dönem başlamıştı.

Ancak 1876 Kanun-ı Esasi'sinin dördüncü maddesi "zat-ı hazret-i padişahî hasbelhilafe ve bilcümle teba-i Osmaniyyenin hükümdar ve padişahıdır" diyerek hâkimiyeti yine tek ele vermişti (Kili-Gözübüyük 1985: 31). Ayrıca 64. Madde:

> *"Heyet-i Mebusan'dan verilen kavanin ve muvazene layihalarını tetkik ile eğer bunlarda esasen umur-ı diniyyeye ve zat-ı hazreti padişahînin hukuk-ı seniyesine… halel verir bir şey görür ise mütalâasını ilâvesiyle ya kat'îyen red veyahut tadil ve tashih olunmak üzere heyet-i mebusana iade eder ve kabul ettiği lâyihaları tasdik ile makam-ı sadarete arz eyler ve heyete takdîm olunan arzuhalleri bi't-tetkîk lüzum görür ise ilâveli mütalâa ile beraber makam-ı sadarete takdîm eder"* diyerek hakimiyete Heyet-i Ayan'ı da dâhil etmişti (Kili-Gözübüyük 1985: 38).

II. Meşrutiyet'in ilanıyla Kanun-ı Esasi tekrar yürürlüğe konulmuş, padişahın veto yetkisine sınırlandırılma getirilmişti. Ancak Meclis-i Ayan'a dokunulmamıştı. Hâkimiyetin kaynağı, tek ve mutlak olmaktan çıkarılmıştı

---

[1] Atatürk'te Milli Egemenlik düşüncesi ile ilgili olarak şu makaleye bakılmalıdır: Süleyman Ünüvar, "Cumhuriyet, Atatürk ve Milli Egemenlik", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 154, İstanbul 2005, s.25-38.

çıkarılmasına ama padişah mesuliyetsiz bir devlet başkanı pozisyonuna düşürülmüş, Meclis-i Ayan da kanun koyuculuğa ortak olmaya devam etmişti (Yalçın, 2003: 6). Heyet-i Ayan'a tanınan bu yetki II. Meşrutiyet meclisinde şiddetli tartışmalara ve dolayısıyla milli hâkimiyetin sorgulanmasına sebebiyet vermişti[2]. Bu dönemde mecliste yapılan tartışmalar ve anayasa değişiklikleri Kanun-ı Esasi'ye adeta yeni bir anayasa niteliğini kazandırmış, hâkimiyet-i milliye kavramı ve ilkesi Türk anayasa tarihine ve geleneğine girmişti (Tanör 1996: 150).

Milli hâkimiyet kavramı yazılı olarak anayasada ilk defa 20 Ocak 1921 Teşkilat-ı Esasi Kanunu'yla girmiştir. Denilebilir ki bu anayasanın temelindeki ana fikir "Milli Hâkimiyet" ilkesidir. Bu Anayasayla saltanat kaldırılmamış, ancak hâkimiyetin kaynağının artık hükümdarda olmadığı, millete intikal etmiş bulunduğu açıkça vurgulanmıştı (Karaduman 1985: 316). Adın geçen anayasanın birinci maddesinde "Hâkimiyet bilâ kayd u şart milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir" denilmişti (Eroğlu 1984: 140, Kili-Gözübüyük 1985: 91). Daha o tarihte anayasada böyle denilmekle aslında yeni kurulacak devletin de siyasi rejiminin temeli atılmıştı.

1921 Anayasası'nın birinci maddesinde yer alan hâkimiyetin kayıtsız ve şartsız millete ait olduğu ilkesi 20 Nisan 1924'te kabul edilen Teşkilat-ı Esasi Kanunu'nun da üçüncü madde olarak yer almıştı. Zira 1924 Anayasası'nın birinci maddesi "Türkiye Devleti bir Cumhuriyettir' hükmünü taşımaktaydı. Milli hâkimiyet ilkesinin 1924 Anayasası'nın üçüncü maddesinde yer alması, milli hâkimiyete, 1921 Anayasası'na göre daha az önem verilmesinden değil, milli hâkimiyetin tabiî gelişmesinin cumhuriyet rejimi ile gerçekleşmesi, devletin siyasi hüviyetini ifade eden cumhuriyetin anayasada birinci madde olarak yer almasından kaynaklanmıştı (Eroğlu 1984: 152).

1921 ve 1924 Anayasaları gibi 1961 Anayasası da Türk inkılâbının temel prensiplerinden olan milli hâkimiyet ilkesine gereken önemi vermişti. 1961'de artık "Teşkilat-ı Esasi" tabirinin yerini "Anayasa" almış, "milli hâkimiyet" kavramı ise "milli egemenlik"e dönüşmüştü[3]. Ayrıca milli

---

[2] Bu tartışmalar için bkz: Ali Nejat Ölçen, *Osmanlı Meclisi Meb'usanında Kuvvetler Ayrımı ve Siyasal İşkenceler*, Ankara, 1982, s. 59–80.

[3] Milli hâkimiyet bugün "ulusal egemenlik" şeklinde ifade edilmektedir. Bu bir kullanım hatasıdır. Çünkü kelime olarak Türkçe olan "hâkimiyet"in karşılığı "üstünlük" anlamına gelen "egemenlik [L'hégémonie]" olamaz. Bkz: Mustafa Ekincikli, "Milli Hâkimiyet Sürecinde Milli İradenin Ortaya Çıkışı", *Erzurum ve Sivas Kongreleri Sempozyumu [27–29 Mayıs 2002 Ankara]*, Ankara, 2003, s.187.

hâkimiyetle ilgili madde bu defa, 4. madde olmuş, muhteva bakımından da değişikliklere uğramıştı. Bir defa madde metni, 1921 ve 1924 Anayasası'ndan çok farklıydı. Sözünü ettiğimiz 9 Temmuz 1961 Anayasası'nın 4. maddesi şöyleydi:

> *"Egemenlik kayıtsız şartsız Türk Milletinindir. Millet egemenliği, anayasanın koyduğu esaslara göre, yetkili organlar eliyle kullanır. Egemenliğin kullanılması hiçbir suretle belli bir kişiye, zümreye veya sınıfa bırakılamaz. Hiçbir kimse veya organ, kaynağını Anayasadan almayan bir devlet yetkisi kullanamaz."* (Türkiye Cumhuriyeti Anayasası 1968: 163)

1961 Anayasası'nın, milli hâkimiyetle ilgili 4. maddesinin 1. fıkrası, 1924 Anayasası'ndan aynen alınmakta, ancak metne, "Egemenlik kayıtsız şartsız Türk Milletinindir" denilerek Türk kelimesi eklenmekteydi.

7 Kasım 1982 tarihli son Anayasa'nın 6. maddesinde "Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir" denilerek 1921'de ilk defa Türk Anayasa Hukukuna giren milli hâkimiyet ilkesini tekrarlanmaktadır. Ancak burada 1961 Anayasası'nda olduğu üzere "Türk" sözcüğü kullanılmamıştır. Bunun yerine maddenin devamında "Türk Milleti, egemenliğini, anayasanın koyduğu esaslara göre, yetkili organlar eliyle kullanır. Egemenliğin kullanılması, hiçbir surette belli bir kişiye, zümreye veya sınıfa bırakılamaz. Hiçbir kimse veya organ, kaynağını anayasadan almayan bir devlet yetkisi kullanamaz" (Kili-Gözübüyük 1985: 257) denilerek "Türk" ifadesi kaydırılmıştır. Maddelerin farklılığı ve bu tür küçük ifade değişikliği dışında metin olarak 1961 ve 1982 Anayasalarında milli hâkimiyet ilkesinin yer alışında herhangi bir farklılık yoktur. Görüldüğü gibi bu iki anayasa da milli hâkimiyeti açıklayıcı hükümler birlikte yer almaktadır. Bu durum milli hâkimiyet ilkesinin pekiştirildiği izlenimi vermektedir.

Sonuç

Hâkimiyetin kaynağı ilkçağlardan beri tartışılmıştır. Bu tartışmanın ve arayışın sonucunda insanoğlu "Milli Hâkimiyet" fikrine ulaşmıştır. Milli hâkimiyet kavramının tarihimizin çok eski zamanlarından beri bilindiği muhakkaktır. İlk Türk devletlerinde hâkimiyetin kaynağı semavî olmakla beraber Türk milleti kendi içinden çıkan hakanlarından Batı'da görülen despotik krallar gibi bir yönetim görmemiştir. Çünkü Türk hakanları gerek

İslam öncesi ve gerekse İslam sonrası milletine dayanmak ve hesap vermek durumunda oldukları bilincindeydiler. Aksi takdirde Yaratıcının kahrına uğrayacaklarının ve milletlerinin mahvına sebep olacaklarının farkındaydılar.

Milli hâkimiyetin günümüzdeki modern anlamda kullanımının kaynağı Fransız düşünür J. J. Rousseau'ya aittir ve Fransız İhtilali ile ortaya çıkan İnsan Hakları Beyannamesi'nde yer alarak resmî bir belgede ilk defa zikredilmiştir. Fransız İnkılâbı'nın ortaya çıkardığı ve geliştirdiği bu fikir zamanla diğer milletlerce de kabul görmüştür. Bu kavram 19. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı Devleti'nin de gündemine girmeye başlamıştır. Öncelikle Takvim-i Vekâyi gibi gazetelerde çeşitli vesilelerle kullanılmıştır. Ardından Yeni Osmanlılar tarafından meşruti bir idare arzularıyla milli hâkimiyeti çağrıştıran meclis-i meşveret-i milliye, hâkimiyet-i ahâli benzeri kavramlar kullanılmıştır. Osmanlı'daki bu aydın hareketi 1876'da I. Meşrutiyet'i getirmiş, hatta Kanun-ı Esasi yürürlüğe konulmuştur. Ancak bu ilk meclis, milli hâkimiyet fikrinden uzaktır. Yine II. Abdülhamid'in uzun hükümdarlığı zamanında bu kavramın kullanımı yasaklanmış da olsa tartışılmaya devam edilmiştir.

Milli hâkimiyet fikrinin Türk siyasi tarihine yerleşmesinin asıl ön deneyimi II. Meşrutiyet döneminde yaşanmıştır. II. Meşrutiyet yılları tam anlamıyla hâkimiyet-i milliye devri olamamışsa da basında, mecliste vs. her platformda kullanılmış ve üzerinde durulmuştur. Bu dönemde hâkimiyetin millette olması düşüncesi Kanun-ı Esasi'de değişiklikler yapılması ihtiyacını doğurmuştur.

Neticede hâkimiyet-i milliyenin gerçekleştirilmesi Milli Mücadele ile mümkün olabilmiştir. Tabi bu noktada Mustafa Kemal Atatürk faktörü inkâr edilemez bir hakikat olarak önümüzde durmaktadır. Daha Samsun'a ayak basar basmaz İstanbul'a gönderdiği mesajda Türk milletiyle milli hâkimiyet esasını hayata geçirmek için yürüyeceği sinyalini vermiştir. Kurtuluş savaşı yılları onun önderliğinde bir yandan yurdu işgal eden düşman kuvvetleriyle mücadeleyle bir yandan da hâkimiyetin Türk milletine devredilmesi mücadelesiyle geçmiştir. Amasya Tamimi, Erzurum ve Sivas Kongreleri, Büyük Millet Meclisi'nin açılması, 1921 Teşkilat-ı Esasi Kanunu, Saltanatın kaldırılması ve nihayet Cumhuriyet'in ilanıyla milli hâkimiyet fikri merhale merhale yükselerek başarıya ulaşmıştır. Cumhuriyetle ve ilerleyen zamanda çok partili rejimle siyasi olarak tekâmül eden milli hâkimiyet ilkesi; 1924, 1961 ve 1982 Anayasalarında güvence altına alınmış, her şeyden önemlisi milli hâkimiyet, Türkiye Cumhuriyeti'nin bir asra yakın ömründe Türk milletinin vicdanına işlemiştir.

KAYNAKLAR

Ali Suavi (1989), "Demokrasi: Hükûmet-i Halk, Müsavât", *Türkiye Günlüğü*, (haz. M. Türköne), Sayı 1, Ankara, 12–14.

AFETİNAN, Ayşe (1999), *M. Kemal Atatürk'ün Karlsbad Hatıraları*, İstanbul.

AKÇAKAYALIOĞLU, Cihat (1985), "Atatürk, Milli Egemenlik ve Türk Çocuğu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt I, Sayı 2, Ankara, 577–585.

ALKAN, Mehmet Ö. (2004), "İmparatorluktan Cumhuriyete Modernleşme ve Ulusçuluk Sürecinde Eğitim", *Osmanlı Geçmişi ve Bugünün Türkiye'si*, (Derleyen: Kemal H. Karpat, Çeviren: Sönmez Taner), İstanbul, 73–242.

ATATÜRK, Kemal (1951-1952), *Nutuk (1919–1920),* C. I-II, İstanbul.

Atatürkçülük, (1983), I. Kitap, Ankara.

Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar, (2001), Cilt XXIV, Ankara.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, (1954), Cilt III, Ankara.

ATEŞ, Toktamış (1992), *Biz Devrimi Çok Seviyoruz Atatürkçülük ve Sosyal Demokrasi Üzerine Düşünceler*, İstanbul.

BAYAR, Celal (1965-1966), *Bende Yazdım Milli Mücadeleye Gidiş*, C. I-II, İstanbul.

DAL, Kemal (1985), "Milli Egemenlik ve Temsili", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt II, Sayı 4, Ankara, 97–109.

DEMİR, Fevzi (2002), "İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde Hâkimiyet-i Milliye Kavramının Kullanılışı", *Yeni Türkiye (Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı-IV Düşünce/Bilim/Sanat)*, Sayı 46, Ankara, 245–251.

EKİNCİKLİ, Mustafa (2003), "Milli Hâkimiyet Sürecinde Milli İradenin Ortaya Çıkışı", *Erzurum ve Sivas Kongreleri Sempozyumu (27–29 Mayıs 2002 Ankara)*, Ankara, 87–197.

EROĞLU, Hamza (1984), "Milli Egemenlik İlkesi ve Anayasalarımız", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt I, Sayı 1, Ankara, 137–163.

EROĞLU, Hamza (1990), *Türk İnkılâp Tarihi*, Ankara.

FEYZİOĞLU, Turhan (1985), "Türk Milli Mücadelesinin ve Atatürkçülüğün Temel İlkelerinden Biri Olarak Millet Egemenliği", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt I, Sayı 3, Ankara, 741–791.

GEORGEON, François (1986), *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876–1935)*, (çev. Alev Er), Ankara.

Gerekçeli, Notlu ve Alfabetik Endeksli Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, (1968), Ankara.

GÖÇGÜN, Önder (1987), *Nâmık Kemâl*, Ankara.

GÖKALP, Ziya (1977), *Malta Konferansları*, (haz. M. Fahrettin Kırzıoğlu), Ankara.

İnönü'nün Söylev ve Demeçleri TBM Meclisinde ve CHP Kurultaylarında (1919–1946), (1946), Cilt I, İstanbul.

KANSU, Mazhar Müfit (1988), *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, Cilt I, Ankara.

KARAKAŞ, Selim (1998), *Türk İdare Tarihinde Hâkimiyet Anlayışı (Türkçe Kaynaklara Göre Başlangıcından XI. Yüzyılın Sonuna Kadar)*, Gazi Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

KARAL, Enver Ziya (1986), *Atatürk'ten Düşünceler*, İstanbul.

KARADUMAN, Necmeddin (1985), "Milli Egemenlik", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt I, Sayı 2, Ankara, 315–317.

KİLİ, Suna-A. Şeref Gözübüyük (1985), *Türk Anayasa Metinleri Sened-i İttifaktan Günümüze*, Ankara.

KİTAPÇI, Zekeriya (1987), "Atatürk'te Milli Birlik-Milli Hâkimiyet Anlayışı ve Onun Tarihî Realitesi", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Say 1, İstanbul, s.16–19.

KOLOĞLU, Orhan (1994), "Cumhuriyet terimi Üzerine", *Tarih ve Toplum,* Sayı 124, İstanbul, 13–17.

KURDAKUL, Necdet (1997), *Tanzimat Dönemi Basınında Sosyo-Ekonomik Fikir Hareketleri*, Ankara.

KUTLU, Sacit (2004), *Didâr-ı Hürriyet Kartpostallarla İkinci Meşrutiyet (1908–1918)*, İstanbul.

Milli Egemenlik Makaleler Antolojisi, (1985), Ankara.

Nâmık Kemal (1989), "Tanzîmât", *Türkiye Günlüğü*, (çev. Sıddık Çalık), Sayı 8, Ankara, 3–5.

Nizamü'l-Mülk (1995), *Siyasetname (Siyerü'l-Mülük)*, (trc. Nurettin Bayburtlugil), İstanbul.

ÖGEL, Bahaeddin (1988), *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul.

ÖLÇEN, Ali Nejat (1982), *Osmanlı Meclisi Meb'usanında Kuvvetler Ayrımı ve Siyasal İşkenceler*, Ankara.

ÖZÇELİK, Ayfer (2002), "1908 Meclis-i Mebusanı'nda Temel Haklar ve Hâkimiyet-i Milli ile İlgili Bazı Tartışmalar", *Türkler*, Cilt XIV, Ankara, 751–764.

Prens Sabâhaddin (1999), *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir ve Îzah'lar*, (çev. Fahri Unan), Ankara.

Said Halim Paşa (1998), *Buhranlarımız ve Son Eserleri*, (haz. M. Ertuğrul Düzdağ), İstanbul.

SAKAL, Fahri (1999), *Ağaoğlu Ahmed Bey*, Ankara.

SARAY, Mehmet (2003), "Hâkimiyet-i Milliyeyi Müdafaa İçin Atatürk'ün Komünizme ve Diktatörlüğe Karşı Verdiği Mücadele", *Erzurum ve Sivas Kongreleri Sempozyumu (27–29 Mayıs 2002 Ankara)*, Ankara, 45–50.

ŞIVGIN, Hale (1996), "Atatürk'ün Hakimiyet Telakkisi", *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Dergisi (Doğumunun 125. yılında Atatürk Özel Sayısı)*, Sayı 80-81, Ankara, 4-7.

TANÖR, Bülent (1996), *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789–1980)*, İstanbul.

TANPINAR, Ahmet Hamdi (1997), *19. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul.

TANSEL, Fevziye Abdullah (1977), *Ziya Gökalp Külliyatı Şiirler ve Halk Masalları*, Cilt I, Ankara.

TUNAYA, Tarık Zafer (1952), *Türkiye'de Siyasi Partiler (1859–1952)*, İstanbul.

TÜFEKÇİ, Gürbüz D. (1986), *Atatürk'ün Düşünce Yapısı*, Ankara.

TÜNAY, Bekir (1984), "Mustafa Kemal ve İttihat ve Terakki", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt I, Sayı 1, Ankara, 236–266.

Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi Metinler/Kişiler, (1987), Cilt II, (haz. İsmail Kara), İstanbul.

TÜRKÖNE, Mümtaz'er (1989), "Ağaoğlu'ndan Medeniyet Dersleri", *Türkiye Günlüğü*, Sayı 2, Ankara, 35–38.

ÜNÜVAR, Süleyman (2005), "Cumhuriyet, Atatürk ve Milli Egemenlik", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 154, İstanbul, 25-38.

YALÇIN, E. Semih (2003), "Milli Hâkimiyet", *Erzurum ve Sivas Kongreleri Sempozyumu (27–29 Mayıs 2002 Ankara)*, Ankara, s.1–10.

Türk İnkılâp Tarihi ve Atatürk İlkeleri (Kolektif Eser), (1994), Ankara: Siyasal kitapevi.

YUVALI, Abdülkadir (1986), “Milli Hâkimiyet Anlayışımızın Dayandığı Tarihi Temeller”, *Milli Kültür*, Sayı 53, Ankara, 46-49.